

O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI MEVALI DARAXTLARNING PARVARISHI

G.O.Ergasheva

Andijon Davlat Universiteti

Ekologiya va botanika kafedra o‘qituvchisi

U.R.Kimsanov

Andijon Davlat Universiteti

Jismoniy madaniyat fakulteti 4-kurs sirtqi talabasi

Annotasiya: Mevali daraxtlar insonlar hayotida juda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu bois ushbu maqolada O‘zbekiston hududidagi mevali daraxtlarning qisqacha ta’rifi kerakli adabiyotlar yordamida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Daraxt, meva, olma, yong‘oq, tut, shirin, meva, kalsiy, atirguldoshlar.

Аннотация: Плодовые деревья очень важны в жизни человека. Поэтому в данной статье краткая характеристика плодовых деревьев на территории Узбекистана освещена с помощью необходимой литературы.

Ключевые слова: Дерево, плод, яблоко, орех, шелковица, сладкий, плод, кальций, розы.

Abstract: Fruit trees are very important in human life. Therefore, in this article, a brief description of fruit trees in the territory of Uzbekistan is covered with the help of the necessary literature.

Key words: Tree, fruit, apple, nut, mulberry, sweet, fruit, calcium, roses.

Bugungi kunga kelib yer yuzida ko‘plab daraxt turlari tarqalgan bo‘lib, ularning inson hayotidagi o‘rni juda benazirdir. Mevali daraxtlar inson organizmi uchun juda foydali bo‘lgan vitaminlarga boy hisoblanadi. Shu bois ona zaminimiz ko‘hna O‘zbekistonda ham turli mevali daraxtlarni parvarishlash va ularning sonini ko‘paytirish yuzasidan ko‘plab samarali ishlar olib borilmoqda.

Olma daraxti (lot. *Málus*) - Pushti gulli atirguldoshlar oilasiga mansub 36 turdagi (1976) bargli daraxtlar va butalarning sharsimon shirin yoki shirin-nordon mevalari bo‘lgan nav. Olma daraxtlarining ko‘p turlari manzarali o‘simliklar sifatida bog‘larda o‘stiriladi va dala-himoya o‘rmonzorlarida foydalaniladi. Odatda bu balandligi 2,5 dan 15 metrgacha bo‘lgan daraxtdir. Yovvoyi o‘sadigan turlarning shoxlarida tikanlar bor. Barglari novdasimon, yalong‘och yoki o‘simtasimon.

Gullari oq, pushti yoki qizil bo‘lib, yarim soyabonda to‘plangan. Eng keng tarqalganlari: dunyoda yetishtiriladigan ko‘pgina navlarni o‘z ichiga olgan mahalliy yoki madaniy olma (*Malus domestica*), olxo‘ri bargli olma, xitoy (*Malus prunifolia*) va past olma (*Malus pumila*). Yevropa qismidagi o‘rmonlarda va Kavkazda yovvoyi o‘suvchi turlardan yovvoyi o‘rmon olma daraxti (*malus sylvestris*) o‘sadi; Kichik Osiyo, Eron, Qrim va Kavkazda - sharqiy olma daraxti, kavkaz (*malus orientalis*); Xitoy, Mo‘g‘uliston, Primorsk o‘lkasi, Sharqiy Sibirda - Sibir olma daraxti, berry (*malus baccata*); Tyan-Shan o‘rmonlarida

- Niedzvetskiyning olma daraxti (malus niedzwetzryana); Shimoliy Amerikada (Mississippi vodiysi) - Soulardning olma daraxti (malus soulardi). Barcha turlar yaxshi asal-shira o'simliklaridir. Olma daraxtining yog'ochlari zich, mustahkam, kesish oson va yaxshi sayqallangan; tokarlik va duradgorlik, kichik hunarmandchilik uchun mos.

Nok (lot. Pýrus) — atirguldoshlar oilasiga mansub mevali va manzarali daraxt va butalar turkumi. Yillik o'sishi 30-40 sm. Qulay sharoitlarda nok katta o'lchamlarga yetadi - balandligi 5-25 metrgacha yetadi. Barglari odatda osilib turadi. Barglarning joylashishi spiral shaklida 5 qatorda joylashgan. Barglari keng tuxumsimon, uzunligi 2,5-10 sm, uchi kalta; rangi - quyuq yashil, yaltiroq, bargning pastki tomoni ko'k-yashil, kuzda oltin-to'q sariq.

Meva pastki qismida kengaygan cho'zilgan shakl bo'lib, sharsimon mevalari bo'lgan navlar mavjud. Nok navlarining kelib chiqishi bir qator turlarning duragaylanishi bilan bog'liq. Nok qadimgi Forsda, Gretsiya va Rim imperiyasida yetishtirilgan. 2006 yilga kelib, sovuqqa chidamli navlarni muvaffaqiyatli yetishtirish natijasida nok Ural va G'arbiy Sibirda 55°C gacha bo'lgan bog' uchastkalarida samarali o'stiriladi. Hozirgi vaqtda minglab navlari mavjud. Nokning turli navlari manzarali yoki haqiqiy mevali daraxtlar sifatida ishlatiladi.

Behi (lat. Cydonia) - atirguldoshlar oilasiga mansub yog'ochli o'simliklarning monotipik turi. Tabiatda assortiment Kavkaz, Zaqavqaziya va Markaziy Osiyoni qamrab oladi. Dengiz sathidan 1400 m balandlikka ko'tarilib, tog'larning pastki qismidagi qirg'oqlarda, o'rmonlarda va yon bag'irlarida o'sadi. Chuqur bo'shashgan, unumdor va nam tuproqni afzal ko'radi. U qumli, allyuvial tuproqlarda, krasnozomlarda, chernozomlarda, shuningdek, suv bosgan botqoq joylarda uchraydi. O'rta yer dengizi, Osiyoning mo'tadil mintaqalari, janubiy va markaziy Evropada keng tarqalgan. U Evropaning ko'plab qismlarida (Shotlandiya va Norvegiyaga), Shimoliy va Janubiy Afrikada, Shimoliy va Janubiy Amerikada, Avstraliya va Okeaniyada yetishtiriladi. Bu balandligi 1,5 metrdan 4-5 metrgacha bo'lgan bargli daraxt yoki buta, shoxlari qiya yuqoriga ko'tariladi. Po'stlog'i yupqa, po'stloqli, tanasi va eski shoxlarida to'q kulrang, qizil-jigarrang yoki qora-jigarrang, silliq; yoshlarda - jigarrang-kulrang, junli kigiz; asirlari kulrang-yashil, zich kigizli. Barglari navbatma-navbat joylashgan, tuxumsimon yoki ovalsimon, asosi xanjarsimon, kamdan-kam yumaloq yoki biroz yuraksimon, tepasida to'q yashil, pastda kulrang, uzunligi 5-10, eni 12 sm gacha bo'ladi. Gullari och pushti, oq yoki pushti, katta, diametri 4,5-5 sm gacha. Mevasi soxta olma, tukli, deyarli sharsimon yoki noksimon, ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri qovurg'ali, to'q sariq rangda, dastlab kigizday, pishganida silliq bo'ladi.

Olxo'ri (lot. Prunus) - mevali tosh o'simliklar turkumi, olxo'ri, olcha, shaftoli, o'rik, bodom, olcha va boshqa turlarni o'z ichiga oladi. Odatda Pushti (lat. Rosaceae) atirguldoshlar oilasining olxo'ri (lat. Prunoideae) yoki bodom (lat. Amygdaloideae) kenja oilasiga tegishli. Olxo'rining bir necha yuz turlari ma'lum bo'lib, ular asosan dunyoning shimoliy mo'tadil mintaqalarida tarqalgan.

Alicha (lot. Prunus cerasifera) - mevali yog'ochli o'simlik. Olxo'ri turkumidagi olxo'ri oilasining turlari. Mahalliy olxo'rining asl shakllaridan biri.

Gilos (lot. Prunus subgen. Cerasus) - atirguldoshlar oilasiga Prunus turkumiga mansub o'simlik. Cerasus kenja turkumi Prunus (Armeniaca - o'rik, Prunus - olxo'ri, Padus

- qush olxo'ri) turkumining boshqa kenja turkumlaridan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: mevasi (drupe) silliq, plastinkasiz; uzunasiga katlanmish kurtaklardagi barglar; gullar soyabonlarda joylashtirilgan, ba'zan ikkita guldan iborat; barglar bilan bir vaqtda yoki ulardan oldinroq rivojlanadi. Gilos mevalari shirin va nordon ta'mga ega.

Gilos yoki qo'qon gilosi (lot. *Prunus avium*) – atirguldoshlar oilasiga mansub yog'ochsimon o'simlik (bo'yi 10 metrgacha, ba'zan ancha balandroq - 30 metrdan ortiq daraxtlar bor [8]), Ukraina o'rmonlarida yovvoyi holda o'sadi. Rossiyaning janubida, Qrimda, Kavkazda, Evropaning boshqa mintaqalarida, Shimoliy Afrika va G'arbiy Osiyoda ham madaniy turlari keng tarqalgan. Qo'qongilos gilosning eng qadimgi shaklidir. U iyun oyining oxirida meva bera boshlaydi, janubiy mintaqalarda ertaroq pishadi. Miloddan avvalgi 8000-yillarda Anadoluda va Evropada - zamonaviy Daniya va Shveysariya hududida ma'lum bo'lgan [9].

O'rik - ra'noguldoshlar oilasiga mansub daraxtlar turkumi; mevali o'simlik. Vatani - O'rta Osiyo. Osiyoda 10 turi ma'lum. Oddiy o'rik (*Armeniaca vulgaris*), manchjuriya o'rigi (*A. mandshurica*), sibir o'rigi (*A. sibirica*), david o'rigi (*A. davidiana*) va qora o'rik (*A. dasycarpa*) turlari keng tarqalgan. Shimoliy Hindiston, Eron, Turkiya, Italiya, Ispaniya, Shimoliy va Janubiy Afrika, Shimoliy Amerika mamlakatlari va Avstraliya, O'rta Osiyo, Zakavkaz'ye hamda Rossiyaning Yevropa qismi janubida yetishtiriladi. O'rta Osiyoda va Xitoyda 5 ming yil, Janubiy Yevropada 2 ming yil oldin madaniylashtirilgan. 500 dan ortiq navi bor. Jahon bo'yicha yalpi hosili 2,7 mln. tup, O'zbekistonda 35 ming tup, ekin maydoni jihatidan mevali daraxtlar orasida 4 o'rinni egallaydi.

O'zbekistonda, asosan, oddiy o'rik turi ekiladi. Bo'yi 5-8 m, shoxshabbasi keng. Bargi keng tuxumsimon, guli oq yoki pushti, barg yozishdan oldin ochiladi. Mevasi etli, yumaloq, tuxumsimon, oq, sariq, qizg'ish; danagidan ajraladigan va ajralmaydigan xillari bor, shirin, shirin-nordon. Tarkibida 14-16% qand, 0,6-1,2% olma, limon va boshqalar kislotalar, 28-31% quruq modda, S, RR vitamini, 0,38-1,27% pektin, 10 mg gacha karotin, danagi mag'zi shirin, ayrim navlariniki achchiq, tarkibida 29-58% yog' bor. Yangiligida yeyiladi, turshak, bargak solinadi, konserva: murabbo, jem, kompot qilinadi. Danagidan danak sho'rak tayyorlanadi, xalq tabobatida mevasi va turshagidan yurak-qon tomir tizimi kasalliklarini davolashda foydalaniladi. O'rik yaxshi asal beruvchi daraxt, danagidan va payvand qilib ko'paytiriladi. Payvandtag sifatida yovvoyi o'rik, olcha, bodom va shaftolidan foydalaniladi. Hosildorligi 80-120 s/ga. Ekilganidan so'ng 4-5yili hosil beradi, 15-17 yoshda to'liq hosilga kiradi. O'zbekistonda mart-aprelda gullaydi, naviga qarab may-iyulda pishadi. O'rik issiqsevar, yorug'sevar, qurg'oqchilik va issiqlikka chidamli, lekin namlik yetishmaganda hosilli vdoxlari meva tugmaydi. Gullagan paytda bahorgi qorasovuqlardan zararlanadi. Ko'chati kuzda va bahorda 6x8, ihota daraxti sifatida 4x6 m sxemada ekiladi. O'rikka vazasimon yoki pog'onasimon shakl beriladi, bahorda bir yillik novdalarining 1/3, 2/3 qismi kesib turiladi. O'rik unumdor, serquyosh, bo'z hamda shag'al-toshli sug'oriladigan yerlarda yaxshi o'sadi. O'zbekistondagi o'rikzorlarning asosiy qismi Farg'ona vodiysi va Zarafshon vohasida joylashgan, O'rta Osiyoda o'rikning 500 dan ortiq navlari uchraydi. XX asrning 30-yillaridan boshlab 40 dan ortiq xalq va ilmiy seleksiya navlari rayonlashtirilgan. O'zbekistonda o'rikning Ahroriy, Subhoni, Gulungi luchchak, Mirsanjali, Ko'rsodiq,

Xurmoi, Isfarak, Javpazak, Oq o'rik, Navoiy, Shalax, Ruhi Juvanon, Mohtobi va boshqalar ko'plab navlari ekiladi.

Shaftoli, shaftoli daraxti (lot. *Prunus persica*: "fors (olxo'ri)") - guldoshlar oilasiga mansub o'simlik, bodom kenja turkumi. Bodom daraxtiga juda yaqin, undan faqat mevalarda farqlanadi. Bu qirrasa tishli lansolat barglari bo'lgan daraxtdir. Gullar deyarli turg'un, pushti, barglarning rivojlanishidan oldin paydo bo'ladi. Mevasi sharsimon, bir tomonida yiv bor, odatda baxmal. Tosh tiniq chuqurchalar bilan ajin-chizilgan.

Yong'oq (*Juglans regia* L.) - yong'oqdoshlar oilasiga mansub daraxtlar turi, yong'oqmevali daraxt. Yovvoyi holda Kichik Osiyo, Bolqon yarim oroli, Kavkaz, Eron, Xitoy, Koreya yarim oroli, Afg'onistonda o'sadi. O'rta Osiyo tog'larida tabiiy yong'oqzorlar ko'p. Jahondagi ko'pgina mamlakatlarda ekma yong'oqzorlar barpo qilingan. Yong'oq O'zbekistonning tog'li zonalarida va deyarli barcha sug'oriladigan mintaqalarida o'stiriladi. Bo'yi 15-30 m, yo'g'onligi 1,5-2 m gacha boradi. Shoxshabbasi qalin, keng sharsimon yoki qubbasimon, ildiz tarmog'i baquvvat, 4 m va undan ortiq chuqurlikka boradi. Bargi yirik, 20-40 sm, 5-11 bargchalardan tuzilgan murakkab barg, hushbo'y - efir moyli. Guli bir uyli, ayrim jinsli, changchisi - kuchalasi o'tgan yilgi novdada to'da-to'da, urug'chisi yangi novda uchida va barg qo'ltig'ida bitta yoki 2-3 tadan, ayrim navlarida 5-10 donadan shingil shaklida joylashadi. Mevasi -yong'oq, dumaloq yoki cho'ziqroq, po'chog'i qattiq, yumshoq, g'alvirak tuzilishga ega. Bir dona yong'og'i 5-23 g atrofida. 150-200 yil xrsil beradi, 300-400 yil yashaydi. Yong'oq yorug'sevar o'simlik. Yer osti suvlari yuza bo'lmagan, lekin nami yetarli, karbonatli, qumoq, shag'alli tuproqlarda yaxshi o'sadi.

Bodom (lot. *Prunus dulcis*, o'tmishda - lot. *Prunus amygdalus* yoki lat. *Amygdalus communis*) - gulqo'rg'ondoshlar oilasiga mansub bodom (*Amygdalus*) turkumiga mansub buta yoki mayda daraxt (4-6 m balandlikda). Bodom ko'pincha yong'oq deb ataladi, garchi ular aslida tosh mevalardir. Hajmi va shakli bo'yicha bodom o'rikka o'xshaydi. Bodom dengiz sathidan 800 dan 1600 metrgacha, tosh va shag'alli yon bag'irlarda o'sadi, kalsiyga boy tuproqlarni afzal ko'radi. Sershox. Ikki turdagi kurtaklar: cho'zilgan vegetativ va qisqartirilgan generativ. Barglari lansetsimon. Oq yoki och pushti barglari bilan diametri 2,5 sm gacha bo'lgan yolg'iz gullar. Mevasi quruq, baxmal-tug'ma oval bir dukkakli, quruq perikarp pishganida toshdan osongina ajralib chiqadi. U 3-4 kishidan iborat kichik guruhlarda, bir-biridan 5-7 metr masofada o'sadi. Yaxshi rivojlangan ildiz tizimi va iqtisodiy transpiratsiya tufayli juda fotofil, juda qurg'oqchilikka chidamli.

Tut, yoki tut daraxti (lot. *Morus*) - tutlar oilasiga mansub o'simliklar turkumi, Osiyo, Afrika va Shimoliy Amerikaning iliq mo'tadil va subtropik zonalarida keng tarqalgan 10-16 turdagi bargli daraxtlardan iborat. Yoshlikda tez o'sadigan daraxt, lekin asta-sekin o'sishini sekinlashtiradi va kamdan-kam hollarda 10-15 metrdan oshadi. Barglari navbatma-navbat, oddiy, ko'pincha lobli, ayniqsa yosh kurtaklar ustida, chetlarida tishli. Meva - murakkab, o'sgan perianthdan go'shtli, 2-3 sm uzunlikdagi, qizildan to'q binafsha yoki oq ranggacha, qutulish mumkin - ba'zi turlarda shirin va yoqimli hidga ega. Tut 200 yilgacha, kamroq - 300-500 yilgacha yashaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa o‘rnida aytish mumkinki, har bir daraxtning yer yuzida o‘z o‘rni mavjud. Mevali daraxtlar xalqimiz dasturxonini to‘kin bo‘lishi va atrof - muhit farovonligi uchun katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Ularning sonini ko‘paytirish va parvarishlash hamda kelajak avlodda ham tabiatga bo‘lgan hurmat tuyg‘usini shakillantirish bizning oldimizdagi burch hisoblandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тулинцев В. Г. Декоративное садоводство/- М.; Л.: Гос. Изд-во сельскохозяйственной литературы, 1950. – 432 с. – (Учебники и учебные пособия для сельскохозяйственных техникумов).
2. Все о садовых деревьях и кустарниках/- М.: Bestiary, 2012. – 104 с.
3. 10. Авраменко, И. М. Деревья и кустарники в ландшафтном дизайне/- М.: Аделант, 2009. – 136 с.
4. www.ziyo.com. Kutubxonasi
5. <https://uz.m.wikipedia>